

معماری و تزئینات حمام شاه عباس صفوی و مرمت آن از دوران صفویه تاکنون

منیر سادات موسوی

Monirmousavi90@yahoo.com

چکیده:

حمام شاه عباس از حمام های دوره صفویه است که در محله قدیمی نقش جهان اصفهان واقع شده است و از بخشهای اصلی چون سربینه، گرمخانه، خزینه و چال حوض و از قسمتهای فرعی چون کفش کن و میاندو تشکیل شده است و دارای تزئینات و نقاشیهایی از سه دوره تاریخی: صفویه، قاجار و پهلوی با تلفیقی از کاشیکاری، آهکبری و نقاشی می باشد. کاشی کاری ها نیز شامل کاشی هفت رنگ، تک رنگ، می باشد. کاشی های هفت رنگ نیز شامل موضوعات متنوعی چون: نقوش اسلیمی و ختایی، گیاهی، گل و مرغ می باشد.

تزئینات باقی مانده از دوران صفویه تنها شامل برخی آهک بری ها و کاشی های هفت رنگ در قسمت سربینه، میشود. بقیه تزئینات در قاجار مرمت شده است و نقاشی ها نیز، به جز تعداد معدودی، اکثرا در دوره ی پهلوی و معاصر بازسازی شده است و یا موضوعات جدیدی به آن افزوده اند. موضوعات نقاشی های حمام، شامل صحنه های تاریخی، داستانهای اساطیری، افسانه های عامیانه، صحنه های ورزشی، چهره های بزرگان و امرا می باشد که با تکنیک تمپرا و رنگ های گیاهی و معدنی بر روی زمینه آهک نقاشی شده است.

مرمت و بازسازی روی تزئینات آن در دوره های متوالی تا زمان معاصر ادامه دارد و در حال حاضر بازدید از حمام تعطیل میباشد. تزئینات این حمام به مانند دیگر تزئینات حمام های دوره صفویه، مختص به خود بنای حمام می باشد و نمونه ی آن در بناهای دیگری مثل مساجد و مدارس مشاهده نمیشود. تزئینات این حمام متشکل از کاشیکاری ها، آهک بری ها و نقاشی هاست. روش انجام این پژوهش توصیفی- تحلیلی می باشد. با توجه به اینکه تزئینات این حمام به صورت ترکیبی می باشد، این امکان فراهم شد که به طور همزمان به مطالعه و تحلیل درباره انواع تزئینات الحاقی به حمام ها، پرداخته شود.

واژگان کلیدی: دوره صفویه، اصفهان، حمام شاه عباس، مرمت، تزئینات

مقدمه:

تزئینات در حمام‌های صفویه در اصفهان، شاخصه‌ی معماری این دوران بوده است، کاشیهای معرق، هفت رنگ و کاشیهای خشتی، سربینه، محل به نمایش گذاشتن هنر معمار حمام بود. آنها با تصویر انسانی از ویژگی حمامهای دوره صفویه می باشد. زیباترین و پرزحمت‌ترین تزئینات را در سربینه به کار می‌بردند. عصر شکوفائی ایجاد حمام‌ها را باید متعلق به دوره صفوی دانست. هدف از انجام این پژوهش توصیف و بررسی مرمت و تزئینات حمام شاه عباس در اصفهان عهد صفویه است، همچنین دلایل پیدایش این تزئینات از اهداف دیگر این پژوهش میباید. این تحقیق میتواند در شناخت تزئینات حمام‌های دوره صفویه مورد استفاده قرار گیرد، نیز میتواند در زمینه‌ی شناسایی عناصر مورد استفاده در تزئینات معماری آن زمان کاربرد داشته باشد. سوالات اصلی این پژوهش عبارتند از:

۱. درحاضر چه عاملی این حمام را هم ردیف حمام‌های صفویه در اصفهان کرده است؟

۲. دلایل استفاده از این نوع تزئینات در فضایی مثل این حمام چه بوده است؟

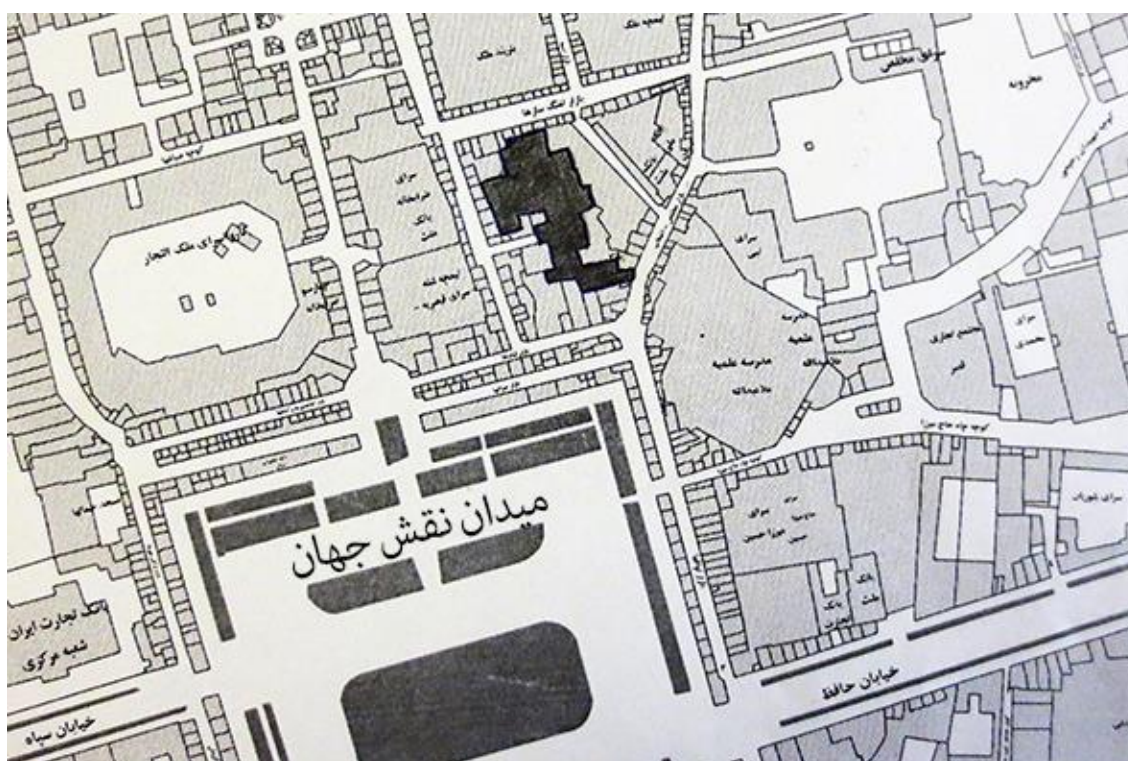
روش انجام این پژوهش، توصیفی- تحلیلی است و شیوه‌ی گردآوری مطالب نیز به روش ترکیبی (میدانی، کتابخانه‌ای و مصاحبه) می باشد. ابزار گردآوری اطلاعات نیز، شامل شناسه برداری و عکسبرداری می باشد. عکاسی برای انجام این پژوهش بسیار کاربرد داشته است. حدود پنجاه درصد از اطلاعات این تحقیق در کتابخانه‌ها، و بقیه از طریق عکاسی و مصاحبه‌های حضوری بدست آمده است.

این حمام در ابتدای بازار اصفهان قرار دارد و ظاهراً مربوط به دوره‌ی از احداثات شاه عباس اول صفوی است، ولی از سازندگان آن اطلاعی در دست نیست. این حمام در تاریخ ۱۳۸۱/۲/۱۷ با شماره ۷۶۴۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳). ابعاد این بنا در کتاب الاصفهان ۵۰*۳۰ ذرع، ذکر شده است.

بنیان و سازندگان بنا: ظاهراً بانی این حمام شاه عباس اول صفوی بوده است (هنرفر، لطف الله ۱۳۵۰) و از سازندگان آن اطلاعی در دست نیست.

ژان شاردن (1643-1713) در سفرنامه خود، به این حمام اشاره کرده و نوشته است که شاه عباس اول این حمام را برای استحمام خود بنا کرده بود و در بعضی از روزها، به عموم مردم اجازه می داد از آن استفاده کنند (شاردن، ۱۳۷۴).

سیر تحول بنا: این حمام را در دوره صفویان و احتمالاً هم زمان با مدرسه ملا عبدالله، که در نزدیکی آن قرار دارد ساخته اند (هنرفر، ۱۳۵۰). بنا در دوره معاصر مرمت شده و تا چند سال پیش دایر بوده است (آرمان نژاد و صدیق پور، ۱۳۷۸).

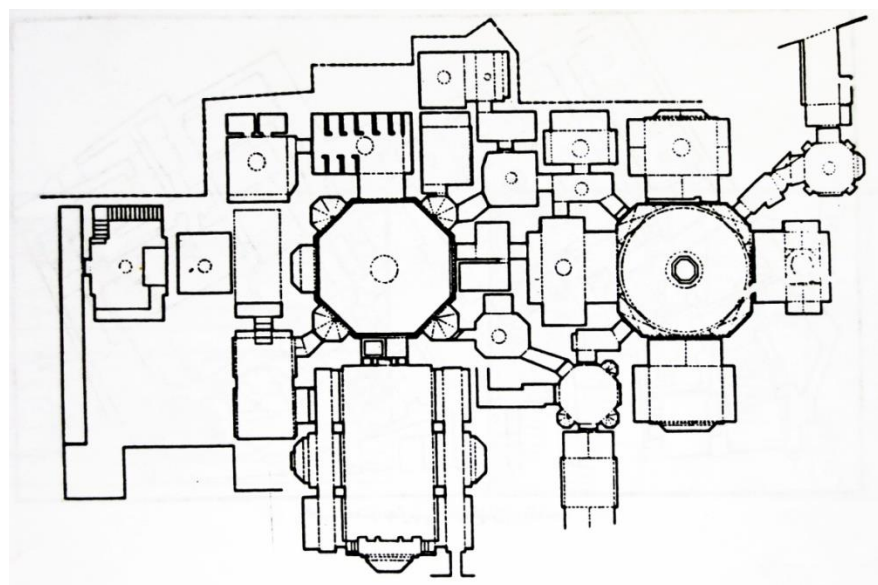
تصویر ۱- نقشه پلان موقعیت حمام شاه مأخذ: آرشیو شهرداری منطقه ۳ اصفهان

این بنا، مانند اغلب حمام‌ها، از دو فضای اصلی، سربینه و گرم‌خانه، تشکیل شده و فضای چال حوض، در کنار گرم‌خانه، بخش عمده‌ای از بنا را فراگرفته است. سربینه فضایی با قاعده هشت و نیم هشت است که طاقی رسمی بندی آن را می‌پوشاند. در چهار طرف این فضا، سکوها و وسیعی بالاتر از کف سربینه نشسته‌اند که سقفی کوتاه‌تر دارند. بدین ترتیب، فضاهایی

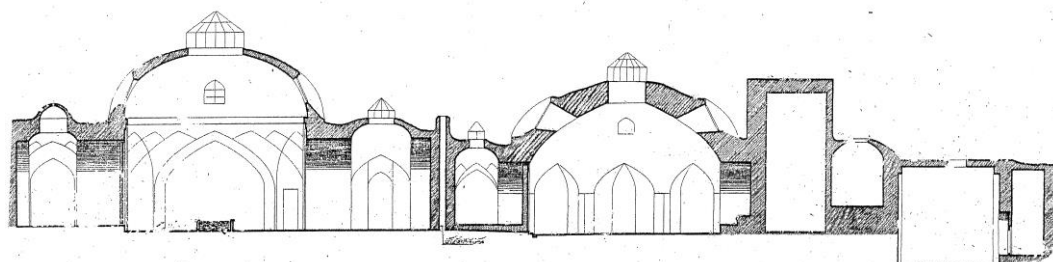

تصویر ۲- رسمی بندی سقف حمام شاه، معاصر، مآخذ: نگارنده

تفکیک شده در چهار طرف سربینه به وجود آمده است. روشنایی فضای میانی سربینه از نورگیری بزرگ در میانه سقف آن تامین می‌شود و سکوها هریک نورگیری جداگانه دارد (تصویر ۲). گرم‌خانه نیز قاعده هشت و نیم هشت و غرفه‌هایی در پیرامون خود دارد. در سوی شمال شرقی گرم‌خانه، فضایی به نام «کیسه کش‌خانه» قرار داشته که آب مصرفی آن از حوض بزرگی در فضای مجاور تامین می‌شده است. در سوی مقابل، فضایی واقع است که چال حوضی وسیع در میانه آن قرار دارد. همچنین، در ضلع جنوب شرقی گرم‌خانه، خزینه حمام و در پشت آن، تون واقع است. راه ورود به خزینه از طریق مدخل کوچکی بوده که امروزه مسدود است. حمام دو ورودی از جهات مختلف دارد. سر در اصلی در کنار بازار واقع است و سقف رسمی بندی دارد (تصویر ۲).

تصویر ۳ - نقشه پلان حمام شاه، ماخذ: ملازاده، کاظم و محمدی، مریم: نقشه ۸۸

تصویر ۴_ برش طولی حمام شاه، ماخذ: آرشیو گنجینه ی هنرهای تزئینی استان اصفهان

آهک بری ها: قدیمی ترین و اصولیترین بخش حمام را آهک بری ها تشکیل میدهد در کل قسمتهای سقف و ازارهای بالای حمام. چند نمونه نقاشی روی آهک، باقی مانده که با وجود تخریب زیاد همچنان قابل تمیز است (تصویر ۵). در ازاره ی بالایی طاقهای شاه نشین و نیز در سربینه حمام، نوارهایی با زمینه ی خاکستری و سرترنج های برجسته ی سفید، مشاهده میشود. فضای بینه از نظر مساحت و تزئینات از سایر فضا ها مشخص تر بوده و عموماً به شکل هشت گوش و چهار گوش ساخته می شده و در اطراف آن سکوهایی

نشیمن و رخت کن و در زیر سکوها حفره های جای کفش تعبیه شده بود. در بالای سقف گنبدی شکل حمام ها، انواع نورگیرها قرار داشت (فخار تهرانی، ۱۳۸۴)

تصویر ۵- نمونه ای از آهک بری حمام شاه، قاجار، مآخذ: نگارنده

کاشی کاری ها: در قسمت گرمخانه یک نمونه کاشی دورنگ وجود دارد (تصاویر ۶ و ۷). زمینه کاشی ها سفید است و با رنگ لاجوری طرح های برگ واسلیمی و ختایی و گل های لاله عباسی و زنبق، روی آن نقش بسته است. ارتفاع دیواره ی کاشی کاری شده ۶ ردیف کاشی میباشد و ۲ ردیف کاشی ساده نازک تک رنگ فیروزه ای و نیز ۲ ردیف کاشی نازک با طرح سرترنج لاجوردی به عنوان حاشیه، در پایین و بالای آن به چشم میخورد. کاشی های گرمخانه اکثرا تک رنگ فیروزه ای هستند و به شکل مورب کار شده اند. نمونه ی کامل آن را، در پایین دیواره ی خزینه، مشاهده میشود (تصویر ۸).

تصاویر ۷- کاشی دورنگ گرمخانه حمام شاه، قاجار، ماخذ: همان

و در بعضی قسمت‌های آن، در وسط، ۴ کاشی، بصورت ترنج مانند و با طرحی متفاوت از نقوش اسلیمی مشاهده میشود. در بعضی قسمت‌ها هم کاشی‌ها با گره‌ی هشت و صابونک کار شده اند که صابونک‌ها به رنگ زرد مایل به خردلی و هشت‌ها به رنگ فیروزه‌ای میباشند. در حاشیه‌ی این قسمت یک ردیف کاشی نازک وجود دارد با نقوشی از برگ مو به رنگ سبز روشن و گل‌های زنبق و ختایی به رنگ‌های سبز و لاجوردی و زرد، کار شده اند.

تصویر ۸- کاشی تک رنگ خزینه حمام شاه، پهلوی، ماخذ: همان

نقاشی‌ها: در روی سردر یکی از راهروهای سربینه، مردی را نشان میدهد که حالت نیمه نشسته دارد، یکی از پاها به صورت خم و دیگری در زیرش، مانند حالت ورزشکاران باستانی، که از این نقاشی فقط قسمت پاها و یکی از دست‌ها باقی مانده است. نقاشی دیگر درست در بالای نقاشی قبلی قرار دارد (تصویر ۹). نقش مردی را نشان میدهد که دوسر دارد و حالت نشسته داشته، که احتمال می‌رود نشانی از یکی از ماه‌های سال باشد. نقاشی بعدی درست بالای این نقاشی واقع است، صورتک خورشیدی را نشان میدهد که بازوهای اسلیمی داشته است (تصویر ۹).

به نظر میرسد این نقش‌ها دور تا دور سقف حمام و طاق و تویزه‌ها تکرار میشده که در حال حاضر فقط یکی دو نمونه از آنها باقی مانده.

نقاشی زیبای دیگر، بر روی یکی از شاه‌نشین‌ها باقی مانده که به طور متقارن که

تصویر ۹_ نقاشی وزشکار باستانی و مرد دو سر در سربینه حمام شاه، قاجار، ماخذ: همان

تصویر ۱۰_ نقاشی در شاه نشین حمام شاه، پهلوی، ماخذ: همان

نقش دو مرد با ابهتی را نشان می‌دهد که بر روی صندلی نشسته‌اند، یکی لباس رزم به تن دارد و دیگری لباسی رسمی. (تصویر ۱۰). در هشتی‌های بالایی این نقاشی‌ها هم نقاشی‌هایی از طبیعت به صورت تک رنگ لاجوردی به چشم می‌خورد، موضوع آن دریایی ست که یک کشتی در میانه‌ی آن است و پرندگان دریایی و افسانه‌ای چون سیمرغ اطراف آن را فراگرفته‌اند. حاشیه‌ی این هشتی‌ها همگی با گل‌های زیبای اسلیمی و ختایی نقش شده‌اند که به رنگ‌های متنوعی چون اخراپی و نیلی می‌باشد و اسلیمی‌ها به رنگ تیره‌ی قهوه‌ای و مشکی‌ست. یک نقش بسیار زیبا (تصویر مقابل)، نیز داخل یکی از شاه نشین‌ها موجود است که نقش کامل ترنجی را نشان می‌دهد که گل‌های زیبا و ظریف اسلیمی و ختایی، با رنگ‌های متنوع پوشانده شده است (تصویر ۱۱). همانطور که در تصویر مشخص است، گل و برگ‌ها به رنگ سفید است و زمینه‌ها به رنگ غالب لاجوردی و نیز رنگ اخراپی می‌باشد. و قلم‌گیری‌ها هم با مشکی مشخص شده است. و حاشیه‌ها نیز، از همین طرح و رنگ‌ها تبعیت می‌کند.

تصویر ۱۱- نقش ترنج در قسمت شاه نشین حمام شاه، قاجار، مآخذ: همان

در مجموع به نظر می رسد که در دوره شاه عباس اول، از یک سو طرح کلی مجموعه و جایگاه بناهای منفرد در آن، و از سوی دیگر، سرعت در ساخت ساز و کمیت بناها، بر کیفیت بناها یا ابداع در معماری، ارجحیت یافت. شاه عباس علاوه بر ساخت و سازهای شکوهمند اصفهان، در سایر شهرها نیز یا مستقیماً (همچون مشهد) یا به واسطه (نظیر کرمان)، به ساخت یا تکمیل مجموعه های

شهری اهتمام وافر داشت. این اهتمام شاه باعث می شد تا شاهزادگان، وزرا و سایر درباریان نیز، به ساخت و ساز بناهای عام المنفعه در شهر توجه خاص نشان دهند. جانشینان شاه عباس، ذوق و علاقه وافر به معماری نداشتند و حمایت پر هزینه ای که در دوران شاه عباس از معماری بعمل آمد پس از مرگ وی در سال ۱۰۳۸/۱۶۲۹ و در زمان جانشینان وی ادامه نیافت (بلر- بلوم، ۱۳۹۰). و تقریباً هرکدام از ایشان، حتی شاه سلطان حسین نیز، در دوره خود یک اثر شکوه مند بر جای گذاشتند.

تصویر ۱۲- نمونه کاشی حاشیه هفت رنگ ، یافت شده در مرمت های حمام شاه، صفوی، ماخذ: همان

نتیجه گیری:

در این پژوهش به معرفی و شناخت حمام شاه عباس و تزئینات الحاقی به آن، پرداخته شد. آنچه مشاهده شد تزئینات ترکیبی و متنوعی در نوع ساخت، تکنیک و اجرای دقیق و ظریف و هنرمندانه ی آن بود آن بود؛ که این خود نشانه ی مشخصی از معماری دوره ی صفویه، می باشد. حمام شاه عباس از تزئینات ترکیبی زیادی برخوردار است که این خود میتواند دلایل متعددی داشته باشد که از جمله ای آن:

- قرار گرفتن در یک بافت تاریخی و اجتماعی.

- رسیدگی درست و مناسب از این بنا در طی دوره‌های متمادی تا قبل از دوران معاصر.
- توجه ی معماران آن در بهره گیری از تمامی تکنیک های هنری و تزیینی در این بافت تاریخی و در خود حمام، به منظور ایجاد اثری ماندگار و در خور تحسین، حتی در آن دوران.
- فاصله ی مناسب و اصولی قسمت گرمخانه از دیگر قسمت‌های حمام، به منظور جلوگیری از نفوذ بیشتر رطوبت در بافت های دیگر حمام خصوصا از قسمت سربینه، که باعث شده است کاشیکاری های این قسمت که یادگار دوران صفویه هستند، تقریبا بطور کامل باقی بمانند.

نکته مهم دیگری که در خلال این پژوهش مشخص شد، توجه به این امر بود که تمامی تزئینات حمام های آن دوران تنها فقط مختص به خود این بناها بوده است؛ و نوع استفاده نقوش و بعضا کاشیکاری های آن، منحصر به بدنه ی حمام ها می شده است. نکات قابل تامل در این نتیجه گیری شامل موارد فوق میشود:

استفاده از نقش های گل و پرندگان و خصوصا نقوش انسانی در تزئینات داخلی دیواره های حمام ها و در کاشیکاری ها، رایج و استفاده از این نقوش در ابنیه های مذهبی چون مساجد و مدارس ممنوع بوده و در کاروانسراها معمول نبوده است. تفاوت در مصالح اولیه ساخت حمام با سایر بناها، به دلیل وجود رطوبت در حمام. نکته آخر و مهتر درباره چرایی به وجود آمدن اینگونه تزئینات در حمام ها دانستن این مطلب است که چون حمام ها در آن زمان جزو مکان های تفریحی و سرگرمی و بعضا جشن و سرور مردم بوده است، استفاده و اجرای اینگونه تزئینات و نقاشی ها با موضوعات عامیانه و مردم پسند کاملا لازم و ضروری بوده است.

منابع و مراجع:

۱. بلر، شیلا - بلوم، جاناتان (۱۳۹۰). **هنر و معماری اسلامی (۲)**، ترجمه یعقوب آژند، تهران، چاپ چهارم: انتشارات سمت .
۲. آرمان نژاد، امید - رافائل صدیق پور، (۱۳۷۸). حمام شاه اصفهان. (پروژه درس مبانی نظری مرمت ابنیه)، به راهنمایی فرهاد فخاری تهرانی و دیگران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهر سازی، مرکز اسناد و تحقیقات.
۳. افضل الملک، میرزا غلامحسین (۱۳۸۰). سفرنامه اصفهان، به کوشش ناصر افشارفر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۴. البرزی، حسن و دیگران. حمام شاه (عباس)، پروژه درس مرمت و احیای ابنیه و آثار باستانی، به راهنمایی فرهاد فخاری تهرانی و احمد اصغریان جدی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی.
۵. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). حمام‌ها (جلد ۱۸ از گنجنامه)، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۶. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر هجدهم: حمام‌ها، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی: انتشارات روزنه.
۷. فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۸۴). حمام‌ها معماری ایران، دوره اسلامی، اداره ارشاد اسلامی با همکاری جهاد دانشگاهی.
۸. فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۸۴). مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی، حمام به شیوه اصفهانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۹. مجموعه مقالات همایش حمام در فرهنگ ایرانی (اول تا سوم خرداد ماه ۱۳۸۲)، (۱۳۸۴). به کوشش پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۱۰. هنرفر، لطف الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: انتشارات ثقی.

- Blair, Sheila S and Bloom, Jonathan M. (1994). The Art and Architecture of Islam 1250-1800; new Haven and London: Yale University press.

Shah Abbas's bath is one of the most glorious baths of the Safavid period which is located in one of the Esfahan's old district called Naghsh jahan. It composes of main parts like, dressing room, sudatorium, tank (reservior of Turkish bath), and a tank of cold water in Turkish bath. Also it has some secondary parts like, shoes under, and middle door, and has some decorations and paintings with the combination of tile work, lime cutting and paintings of three different periods: Safavid, Qajar, and Pahlavi. Also tile works composes of seven colored tile, single colored, and under colored. Seven-colored tiles are in a variety of subjects like , Islamic pictures, and pictures of Cathay, plants, flower and birds, and historical subjects.

Decorations remain from Safavid are only include some lime cutting and seven-colored tiles on dressing room part. Other decorations have been renovated in Qajar period, and paintings with the exception of a few, reconstructed in Pahlavi period or new topics have been added. Bath's paintings topics include historical scenes, mythological stories, folk legends, sport scenes, and faces of great men, and princes which have been painted by " Tempera " technique, and herbal and mineral paints on lime background.

The renovation and reconstruction on its decorations has continued during successive periods to contemporary times. The decoration of this bath is particular to the building like the decorations of Safavid period, and we cannot find a similar case in other buildings like, mosques and schools. The decoration of this bath are composed of tile-works, lime cutting and paintings. The manner of doing this research is descriptive and analytic. Because the decoration of this bath is synthetic, the possibility of simultaneously studying and analyzing on the types of additional decorations on bathes are provided

Safavid era , Esfahan , Shah Abbas Bathhouse , repair ,decoration